

A ROMA JOGI KULTÚRA

DR. H. SZILÁGYI ISTVÁN ELŐADÁSA, 2017. 04. 24.¹

A hagyományos roma kultúra ideális képe

Kiindulópontként fel kell vázolnunk egy ideálképet a hagyományos roma kultúráról. Az ideálkép kialakulásának oka valójában a Nyugat-Európába vándorló cigányok antropológiai kutatásán alapul – azért a nyugat-európaiakon, mivel ők jobban megőrizték a hagyományos kultúrájuk elemeit, mint a Közép-Európában élő, letelepedett és asszimilálódott életformát folytató cigányság.

A hagyományos cigány kultúrával a magyar néprajztudomány is foglalkozik; a múlt század első felében már születtek a roma kultúrát elemző írásos források, amelyek a hazai cigányság bizonyos csoportjait vizsgálták. A legjelentősebb kutatások **Tárkány-Szücs Ernő** (1921-1984) és **Erdős Kamill** (1924-1962) nevéhez fűződnek. A kortársak közül **Prónai Csaba** (sz.: 1966) nevét kell megemlíteni, aki napjaink egyik cigánykutatója, s több szöveggyűjteményt is szerkesztett e tárgyban. Ezek közül kiemelkedik a *Cigányok Nyugat-Európában* c. kötet, amelyben francia és angol antropológusok írásait gyűjtötte össze. E kötetből jelen ponton **Bernard Formoso** (szül. 1957) írása fontos – erre épül a mostani ismertetés is.

Formoso kiindulópontja: **a cigány kultúra megértésének kulcsa a gyermeknevelési módszerek megfigyelésén alapul**. Mint tudható, az antropológusok a résztvevő megfigyelés módszerével dolgoznak (lásd a jogi antropológia előadás anyagát), közvetlenül szereznek információkat a vizsgált tárgyról, így az általuk adott leírások jobban használhatók, mint a néprajzi leírások, melyek adatközlők által szolgáltatott információkon alapulnak, emiatt pedig bizonyos torzító elemekkel is bírnak. Ha romákról készült szociofotókat tekintünk meg, akkor észrevehetjük, hogy sok képen a roma nők testükhöz kötve hordják a kicsi gyermekeket – már tehát a fotók is azt sugallják, hogy közeli kapcsolatban van egymással szülő és gyermek, ezt az észrevételt pedig az antropológiai megfigyelések is alátámasztják. A romáknál tapasztalható sajátos nevelési módszer alapja tehát az anya és az újszülött közötti szoros kapcsolat. A roma szülő mindig készenlétben áll arra, hogy ha a gyerek felsír, gondolkodjék róla: megszoptassa, tisztába tegye, stb. A gyermeknevelés korai szakaszában tehát a szülők úgy gondolják: a gyermek elsődleges szükségleteit azon nyomban ki kell elégíteni. Az antropológusok azt is megfigyelték, hogy sajátosan viszonyul a cigányság a szoptatáshoz, az elválasztáshoz, a szobatisztaságra való neveléshez, a gyermek napi időbeosztásához. Így például rögzítették, hogy a roma anyák sokkal hosszabb ideig szoptatják a gyermekeket; egy felmérés szerint (mely a '90-es évekből származik) a magyar anyák kb. 9-10 hónapos korig szoptatták a gyereket, míg a roma anyák kb. 2 éves korig. Továbbá látták, hogy a roma anyák nem erőltetik a szobatisztaságot, míg a magyar anyák tudják, a bölcsődébe való belépés első feltétele a szobatisztaság. Formoso szerint a roma családok nem beszélnek egymás között a szobatisztaságról, úgy gondolják, a gyermek majd idővel rájön, megérzi, mikor jön el ennek az ideje. Hasonló szabadságot figyelhetünk meg a napi időbeosztás kapcsán is: a védőnők azt tanácsolják, a kismamák állítsanak be egy fix napirendet, míg a roma szülők ezt nem támogatják, s az a vé-

¹ Az előadás anyagát lejegyezte: Pődör Lea.

leményük, hogy a gyermek akkor egyen és akkor pihenjen, amikor úgy érzi, eljött az ideje. Ezt a fajta szabadságot élvezzi a gyermek a mozgás kapcsán is. Régen, amikor még lovas szekerekkel (később pedig lakókocsikkal) vándoroltak a cigányok Nyugat-Európában, s megálltak pihenésre, akkor mindig adott volt egy terület számukra, amelyen belül a gyerekek teljesen szabadon mozoghatnak. Ha viszont el akarja hagyni ezt a kijelölt területet, csak valamely szülő vagy idősebb testvér kíséretével teheti meg a gyermek.

Formoso ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy: 1) a gyerekben ki kell alakítani azt az attitűdöt, hogy kifejezze a kívánságait, bátran mondja meg, mire van szüksége, másrészt 2) a gyermeknek éreznie kell, mindig van valaki, aki igyekszik teljesíteni kívánságait, szükségleteit. E két tényező hatására egy **sajátos attitűd-rendszer** képződik ki a gyermekben, amit (Róheim Géza nyomán) **orális optimizmusnak** nevezünk. Felvetődik a kérdés: hogy lehet az, hogy a cigány gyerekek ezek ellenére mégsem válnak önző kis „szörnyetegekké”? A választ a következő életkorszak, a serdülő korszak nevelési szokásainak a megfigyelése adja meg. A szülők ebben az időszakban igyekeznek példát mutatni és hangsúlyozzák saját viselkedésükkel is a gyermek számára a nagylelkűségnek és a kölcsönösségnek az értékét. Megtanítják a gyermeket arra, hogy javait megossza a többiekkel, s megértetik vele, hogy az állandó készenlétet neki is tanúsítania kell másokkal szemben. E „tanítás” egyik igen jellemző példája, hogy a cigány szülők sosem vesznek egyetlen gyereknek ajándékot, hanem ha valaki közülük ajándékot kap, akkor a többiek is; ez történhet azáltal is, hogy a megajándékozott gyermek egy csomag cukorkát kap, amit meg kell osztania testvéreivel.

A kölcsönösség elfogadására és gyakorlására való nevelés másik példáját a közösségekben tapasztalható **férfi-női szerepek** magyarázata során érthetjük meg. A hagyományos roma közösségekben a férfiak és a nők külön csapatokban mennek jövedelmet szerezni, s általában a férfiak építőipari segédmunkát, szakmunkát végeznek, a nők házalnak, kéregetnek, ruhát árulnak. A lényeg, hogy a nap végén, mikor visszatérnek a táborba a férfiak és a nők csapatai, egyenlő arányban elosztják a szerzett javakat (ezt nevezik a romák „osztzkodásnak”). Ez egy teljesen alapvető szokás náluk, amit a gyermek is lát már kicsi korától kezdve a szüleitől. A kölcsönösségi szolgáltatások mechanizmusa tehát ezáltal is elfogadottá válik a gyermek számára.

Kutatások által rögzíthető a romák gyermeknevelést érintő további sajátos megoldása. A cigányok ugyanis nemhogy kisgyermekkorban, hanem serdülőkorban sem büntetik a gyermeket, **tartózkodnak a fenyítéstől**. Ehelyett inkább megpróbálják meggyőzni a serdülő gyermeket a helyes magatartásról.

Mi lesz ezeknek a gyermeknevelési módszereknek a hatása a fiatal felnőttekre nézve? Az antropológusok szerint a fiatal romákra jellemző egyfajta erős törekvés a szabadságra és a függetlenségre, ami igazán erős, intenzív érzés náluk, aminek a folyománya egyúttal a hierarchia teljes elutasítása. A romák nehezen tűrik, ha valaki megmondja nekik, mit tegyenek. Számukra a többségi társadalmak által működtetett **intézmények** (pl. hadsereg, nagyüzem, stb., tehát ahol szigorú munkafegyelem van és utasításokat kell követni) egyáltalán nem passzolnak. Így aztán a hagyományos roma közösségekben **nincs hierarchizált politikai intézményrendszer** sem. Itt érdemes megemlíteni a **vajda** intézményét. A középkorban a 16-17. század környékén alakult ki ez az intézmény, s az elnevezés eredetileg azokat a nemeseket jelölte, akik beszedték az adót a cigányoktól és tartották velük a kapcsolatot – eredetileg tehát a vajda nem a cigányok sajátos politikai szervezete volt. A romáknál a **kumpánián** (politikai kö-

zösség)² belül vannak autoritással bíró személyek, akik általában korosak, gazdagok és nagylelkűek, jól ismerik a hagyományokat, szokásokat, s tekintély övezi személyüket, ami mindig saját személyes teljesítményükhöz kapcsolódik. Az ilyen emberek tanácsait időnként kikérik, s a konfliktusok megoldásában is jelentős szerepet játszanak ők, bár nincsenek abban a szerepben, hogy parancsot vagy utasítást adjanak a közösség tagjainak.

A romák viszonya a befogadó társadalomhoz

Az antropológusok itt két jellemvonást emelnek ki: 1) önkéntes elzárkózás, 2) rugalmasság.

1) Az **önkéntes elzárkózást** a gazdaság szervezetén keresztül érthetjük meg. **Marshall D. Sahlins** (szül. 1930) az anyagi kultúra tanulmányozására összpontosított, az ő nevéhez fűződik a **csere alapvető formáinak elemzése**. Kidolgozott egy elméletet a csereviszonyok elemzésére, aminek a lényege a reciprocitás, a kölcsönösség sajátos típusainak leírása. Az elmélet kiindulópontja: ketten vesznek részt a cserében, aminek a tárgyai lehetnek javak és szolgáltatások. Sahlins a reciprocitás 3 típusát írja le:

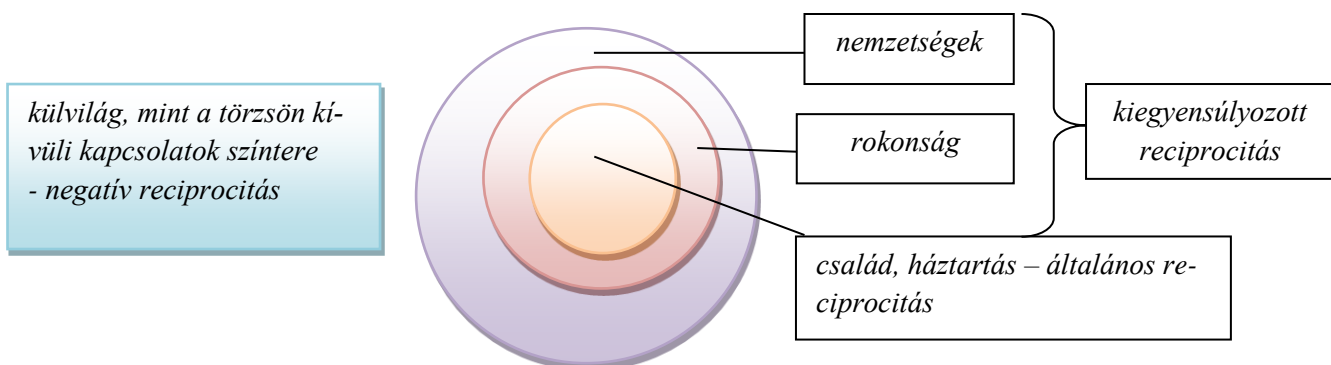
- **Általános reciprocitás:** A cserében részt vevő felek között egy nagyon erős bizalmi kapcsolat van. A felek az egymásnak nyújtott szolgáltatások tekintetében nem állapodnak meg, nem kötik ki, mi a mérték, s gyakran a szolgáltatás-ellenszolgáltatás aktusa időben is elválíik egymástól. Az ár alapján történő cserét a külső megfigyelő gyakorlatilag ajándékozásnak tekinti, ezért e típust ajándékcsereként lehet nevezni. Az egész mechanizmus sajátossága, hogy a részes felek bíznak benne, hogy a szolgáltatások egyszer majd kiegyenlítődnék. (Pl.: fiatalok elmennek iszogatni, s mindig más állja az italozás árát; vagy példa lehet e jelenségre a kalákában való építkezés, ami az 1970-es években volt jellemző.)

- **Kiegyensúlyozott reciprocitás:** Van egyfajta bizalom itt is, de már nem olyan erős, mint az általános reciprocitás esetében, mert itt már a cserében résztvevő felek megállapodnak az egymásnak nyújtott szolgáltatás-ellenszolgáltatás mértékében. Ilyenkor általában az adás és viszonzás aktusa egy időben zajlik (tipikus példa a reciprocitás e formájára az adásvétel). A kiegyensúlyozott reciprocitás a mi kultúránk szempontjából egy alapvető érték, ez az, ami áthatja a mi jogi kultúránkat és a modern jogrendszerünket is. Jellemző ezekre a kultúrákra az is, hogy megbüntetik azokat, akik a kiegyensúlyozott reciprocitás elvét figyelmen kívül hagyják.

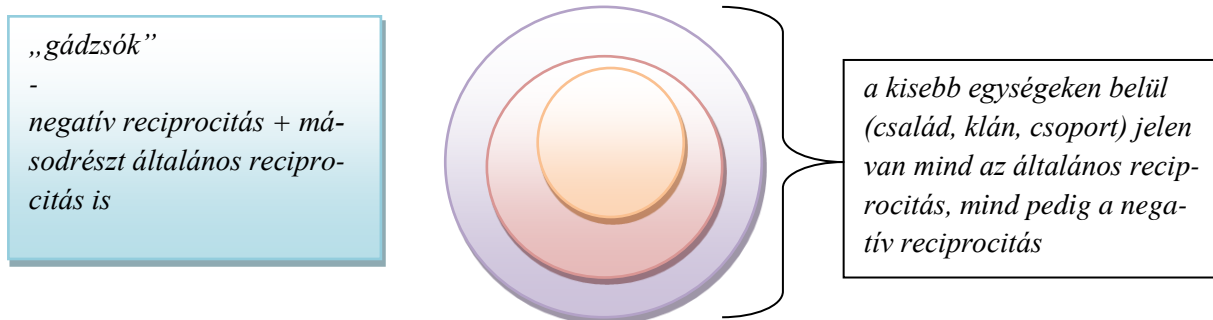
- **Negatív reciprocitás:** A cserében részes felek valamelyike/akár mindkettejük a cserearányt a maga javára akarja billenteni csellel vagy erőszakkal. Ennek az alapesete megjelenik a Pál utcai fiúk c. regényben is: az erősebb elveszi a gyengébbtől azt, ami neki kell. (Pl.: gazdasági erőfölénnyel való visszaélés, extra profitra való törekvés, stb.)

Sahlins e három típus működését a törzsi társadalmak sajátos viszonyain keresztül jellemezte. Ha képzeletben koncentrikus köröket a törzsi társadalmak kapcsolatainak felettünk meg (család, rokonság, törzs – külvilág), akkor szerinte a családban és a háztartáson belül működik az általános reciprocitás; a faluközösség határán kívül a rokoni ágak és a nemzetségek között működik a kiegyensúlyozott reciprocitás, míg a törzsen kívüli kapcsolatokban figyelhető meg a negatív reciprocitás.

² *Kumpánia*: eredetileg a vándorló cigányok társadalmának több (4-5, olykor 25-20) család által alkotott nagyobb közössége.

Az antropológusok megvizsgálták a hagyományos roma közösségek külvilággal való kapcsolatát is. A roma csoporton belül a kisebb egységek (család, klán, csoport) kapcsán az általános reciprocitás működik, amely mellett azonban másodlagosan jelen van a negatív reciprocitás is! A romáknak a „gádzsókkal” (nem cigányokkal), a külvilággal való viszonyában alapvető a negatív reciprocitás dominanciája, másodrészt viszont az általános reciprocitás is működik: ha elfogadnak egy gádzsót, úgy bánnak vele, mint sajátos közösségük tagja lenne az illető. Ami szembeötlő, az az, hogy teljesen hiányzik a kiegyensúlyozott reciprocitás, ami pedig az európai kultúra alapvető értéke.

2) A másik tényező, a **rugalmasság** a gazdasági viszonylatokban ragadható meg leginkább. A hagyományos cigány foglalkozások révén (pl.: teknővájás, vályogvetés, házalás, fémmunkálás) gyorsan tudnak a gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodni. Jó érzékük van megtalálni a piac azon szegmenseit, ahová be tudnak nyomulni, s egyik szakmáról könnyedén térnek át egy másikra, ha szükséges.

Kutatások a magyar cigányságról

Michael S. Stewart (sz.: 1959) kortárs antropológus végzett először résztvevő megfigyelést a '80-as években oláh cigány csoport körében, a kutatás kb. 3 évig tartott. Az eredményeket a *Daltestvérek (Song brothers)* c. könyvben írta meg³. Stewart leírja a romák értékrendjét, s kimutatja: **a cigányoknak a jó életről alkotott képe valójában tükörképe a viszonyítási csoportnak**. Számukra a viszonyítási csoport a magyar parasztság, amit persze ők nem leértékelő értelemben használnak, hanem a paraszt számukra a vidéki, mezőgazdaságra specializálódott gádzsó. Ezt a két értékrendet Stewart egymás mellé állította, s megállapította: a hagyományos paraszti társadalomban nagy érték a kemény fizikai munka, és általában kerülendő a piaci csere, ehelyett inkább barter üzleteket kötnek a parasztok. Lényeges érték a parasz-

³ Michael S. Stewart: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest, T-Twins, 1994.

toknál a felhalmozásra való törekvés. Ehhez képest a cigányok szemében ez egyáltalán nem érték; a szerencse, a találás sokkal inkább. A cigányok szeretnek üzletelni, alkudozni és szívesen átverik a gádzsókat, sőt, akár saját társaikat is. Náluk az a szokás, hogy ha van pénz, akkor szívesen költik mulatságra, s a felhalmozással nem törődnek – a megszerzett jövedelmek a rokoni, barátsági kapcsolatok megerősítésére „költik”.

Hogyan látják a cigányok a gádzsókat?

A romák szerint a gádzsók **önzőek** – ezt onnét tudják, hogy a magyaroknál kevés a gyerek, másrészt pedig a gyerekeiket is állandóan fenítik, másra bízzák, stb. Másrészt a gádzsók **nem őszinték**: az udvariassági szabályok csak mellébeszélést jelentenek, e mögött hátsó szándék húzódik meg, s mindig másról beszélnek, mint amit valójában gondolnak. Harmadrészt úgy látják, a gádzsók **bolondok**, mert hagyják, hogy parancsolgassanak nekik. Utolsósorban pedig **visszataszítóak**, mert nem ismerik a **marimé szabályokat**, melyek sajátos higiéniai szabályokat jelentenek (a kifejezés visszautal a romák lehetséges indiai eredetére). A marimé szabályok magva a tiszta és tisztátalan megkülönböztetése, amit átvitt értelemben is érteni kell: tiszta, vagyis becsületes, jó, rendes; piszkos, vagyis becsstelen, rossz erkölcsű. Közlebről nézve ehhez a megkülönböztetéshez kapcsolódik a testről alkotott sajátos felfogás. Az emberi test két részre oszlik: deréktól lefelé – tisztátalan rész, deréktól felfelé - tiszta rész, e kettőt szigorúan el kell választani. Külön kell kezelni, mosni az egyes „részeken” hordott ruhákat, külön is kell tárolni őket. Ez a szemlélet kivétel arra, hogy ami a derékon alul van, az mind potenciálisan veszélyes. Fontos tehát, hogy megőrizték a felső test tisztaságát. Furcsa fontosságot tulajdonítanak a vérnek, legfőképp a menstruációs vérnek: a menopauza beálltaig a nőket potenciális szennyezőnek tekintik, akik veszélyeztetik a környezetüket (pl. nem költöznek olyan házba, ahol nő lakik felettük). A romák szerint a kádban való fürdés abnormális dolog, mert az alsó fertály a felsővel egy vízbe kerül. A nőknek a fent nevezett tulajdonsága mágikus erővel is felruházta az asszonyokat: ha ugyanis vita van a családban, elfordul, hogy az asszony felrántja a szoknyáját, s az egész család beszennyeződik ezáltal, ami szennyet aztán csak drága eljárással lehet levenni róluk.

Filmvetítés: Romani kris⁴

A dokumentumfilm a romák sajátos vitarendezési eljárását mutatja be. Ha romáknál egy vita nem rendeződik a felek között, akkor többféle konfliktus megoldási alternatíva van: az egyik az ún. **romani kris – cigánybírótság**. A '90-es évek végén **Loss Sándor** fedezte fel ezt a jelenséget a békés megyei lókereskedő oláh cigányok között. A módszer lényege: megkérlik a hagyományokat ismerő idős tagját a közösségnek, hogy hozzon döntést a vitás ügyben. A döntés mindig valamiféle kompromisszumot keres, ami mindkét fél számára elfogadható, mert fontos a felek közötti társadalmi kapcsolat megőrzése, nehogy szétszakadjon a közösség. Ezt a döntést a vitában álló felek általában elfogadják és önként követik.

⁴ *Figyelem!* A cigánysággal foglalkozó magyar filmek piacán két hasonló című film létezik: a *Romani Kris - Cigánytörvény* (magyar-német-bolgár játékfilm, rendezte: Gyöngyössi Bence, 1998, 90 perc) és az *Amari kris - A mi eskünk / Az eskü törvénye* (dokumentumfilm, rendezte Bódis Kriszta, 39 perc, 2004). Az órán az utóbbi egy részletét vetítettük le. A Romani kris-ről a kiegészítő jegyzetekben olvashat; itt: *Kiegészítő jegyzetek...* 11..